

Amil Cəfərov
Azərbaycan Dillər Universiteti

FRAZEOLÖJİ İNTENSİFİKATOR DİSKURSUN İLLOKUTİV KÖHERENTLİK VASİTƏSİ KİMİ

Açar sözlər: *illokutiv, əlaqə, intensivifikator, məqsəd, komponent*

Keywords: *illocutive, relation, intensificator, aim, component*

Ключевые слова: *иллокутив, связь, интенсификатор, цель, компонент*

Nitq aktının ardıcılığının müəyyən səviyyədə frazeoloji intensivifikatorla birlikdə bizim tədqiqatımızda frazeoloji kontekstin frazafövqünü təşkil edir. Tədqiqatımızın qarşısında duran məqsəd imkan verir ki, frazeoloji konteksti mürəkkəb illokutiv akt kimi, daha doğrusu onu illokutiv nitq aktının ardıcılığı kimi təqdim edək. Əvvəlki yazılarımızda illokutiv əlaqələliyin ümumi şərtlərinin nitq aktında olmasına aydınlıq gətirmişdik. Bu ondan ibarətdir ki, əvvəl gələn nitq aktı növbəti gələn nitq aktının illokutiv qiymətləndirilməsini kontekst daxilində məqsədə çevirir. Məhz illokutiv bağlılıq (əlaqələlik) dinləyənlə kömək edə bilir ki, niyə əvvəlki təsdiq, yəni dinləyən tərəfindən edilən təsdiq özündə təhlükə və yaxud vəd etmə ehtiva edə bilir. Hansı vasitə ilə (yolla) qeyd olunan şərait frazeoloji intensivifikator (Fİ) və nitq aktı bir-birinə qarşılıqlı təsir edir? Bizim apardığımız tədqiqat eləcə də müşahidələr zamanı belə qənaətə gələ bildik ki, bir-birinə bu qarşılıqlı təsir etmə illokutiv məqsəd səviyyəsində üzə çıxır və bu da öz növbəsində subordinasiya, koordinasiya (uyğunlaşdırma) yardım (kömək) etmədə üzə çıxarılır. Bu qeyd etdiklərimizi mürəkkəb nitq aktında bədii ədəbiyyat nümunəsi əsasında şərh etməyə çalışaq. Bu nümunədə mürəkkəb nitq aktında illokutiv məqsəd sadə nitq aktı vasitəsilə yardım etmə münasibətilə ifadə olunmuşdur.

“What sort of a chap is he? Pale and fragile. I suppose...” Pale and fragile my foot. He boxed three years for Oxford. He did? And went through the opposition like a dose of salts (P.G.Wodehouse. Service with a smile. Ch.II)

Bil Beyli özünü necə göstərir? Yəni o necə bir yoldaşdır? Yəqinki, solğun və kövrək...

-Necə yəni, solğun və kövrək (O ki boksçudur. Üç il Oksford üçün vuruşub (Üç il Oksfordu təmsil edib).

-Nə danışırsan?

-Bəli, bəli. Öz rəqibləri ilə hətta iki dəfə tez hesablaşardı.

Bu kiçik mətn parçasında başqa sözlə iki-üç cümlədən ibarət olan dialoqda frazeoloji kontekst nitq aktının tərkib hissəsi kimi özünü göstərir, çünki birinci sualda Bil Beylin necə bir adam olması soruşulur və cavab onun solğun və kövrək, tezsınan bir adam olmasını güman edilməsi olur. Bu zaman əks tərəf tamam

fərqli insanın olmasını faktlara söykənərək ifadə edir və onun yaxşı tanınmış bir boksçu olmasını, hətta üç il Oksfordu təmsil etməsini vurğulayır.

Bu zaman həmsöhbət olan şəxs təəccüblə nə danışırsan? deyər qayıdıb bir də dəqiqləşdirmək istəyir və bu zaman onun yaxşı boksçu olmasını “*And went through the opposition like a dose of salts*” ifadəsi ilə qeyd edir frazeoloji intensifikator (Fİ) olan “*like a dose of salts*” ilə illokutiv aktın məqsədi yerinə yetirilir, yəni həmin Fİ söyləmin bütövlükdə müştərək illokutiv aktın uğurlu alınmasına tabe olur, başqa sözlə əvvəldə verilmiş nagümanlıq artıq haqqında söhbət gedən şəxsin bütün cizgilərinin açılması ilə tamamlanır.

Həmçinin bir qayda olaraq bir qədər öncə vurğuladığımız kimi mürəkkəb nitq aktı zamanı illokutiv məqsədlər arasında subordinativ əlaqələr də yaranır.

Mr. Rattle was not a careful man. The car he got... he drove like fury (J.Steinbeck. Cannery row. Ch.II)

Cənab Rattl ehtiyatlı adam deyildi, özünün maşınını... dəli kimi yüksək sürətlə sürürdü.

She shouted to her son: “Quick man! I want ye to run like fury” to Levenford for a doctor... There is an ill woman in the byre. It is life or death [3, p.219].

O oğluna qışqırdı. Cəld ol oğlum! Mən istəyirəm ki, sən həkim üçün dəli kimi çox sürətlə Levenforda qaçasan. İnək damında xəstə qadın var. Bu ölüm və ya həyatdır.

Bizim iki müxtəlif bədii əsərdən gətirdiyimiz nümunələrə diqqət yetirdikdə hətta kontekstdən, həmçinin situasiya və şəraitdən asılı olaraq verilmiş frazeoloji intensikator fərqli semantik çalarlıq ifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda sadə nitq aktının frazeoloji kontekstdə implisit direktiv illokasiyasını ifadə edir və bu da diskursiv funksiyanın əsas tezisini ifadə edir.

Birinci söyləmdə sadəcə cənab Rattlin öz maşınını olduqca sürətlə, dəli kimi idarə etməsi bildirilir, əslində başlanğıc cümlədə onun o qədər də ehtiyatlı adam olmadığı ifadə olunduğundan, maşınını dəli kimi idarə etməsi bir növ nəticə kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin ikinci söyləmdə situasiya xeyli fərqlidir. Birinci cümlədə ananın oğluna cəld ol, oğlum qışqırması və oğlunun həkim dalınca çox sürətlə getməsi vacib sayılır, var-qüvvəsi ilə qaçması xahiş olunur və burada əksinə onun çox cəld, tez çatmasının səbəbindən insan taleyi asılıdır, çünki xəstə qadının inək tövləsində ağır vəziyyətdə olması, ölümlə həyat arasında qalması vurğulanır və həmin hərəkətin nəticəsindən asılıdır.

Görünən cəhət odur ki, birinci söyləmdə əgər insanın xarakterinin nəticəsi kimi “maşını sürətlə idarə etmək” durursa, ikinci söyləmdə sürətli qaçmanın, cəld qaçmanın nəticəsindən insan taleyi asılıdır. İkinci söyləmdə dolayısı direktiv, illokutiv məqsəd adresantın adresatı sürətlə cəld həkim çağırmağa göndərməsi, məcbur etməsində üzə çıxır və bütövlükdə qətiyyətliliyə, inadkarlığa tabe edilir. Burada söyləmin komponentlərinin ardıcılığı da praqmatik faktorlara əsaslanır, praqmatik faktorlarla şərtlənir. Qeyd etdiyimiz kimi birinci söyləmdə cənab Rattliyanın heç də ehtiyatlı olmaması vurğulandığı üçün ardıcılıq tam təbii praqmatik olaraq maşınını dəlisov idarə etməsi göstərilir. Lakin vurğuladığımız kimi ikinci

söyləmədə ananın oğluna cəld olması üçün qışqırması adresantın adresatı surətli qaçmağa təhrik etməsi ilk baxışdan adi hal kimi görünsə də sonrakı gələn cümlədə “həyat və ölüm” məsələsi artıq adresantın “*like fury*” işlətməsi onun direktivinin illokutiv gücünün tezliyini təyin edir və burada vurğuladığımız kimi adresant direktiv illokutiv gücün ifadəsini frazeoloji intensivikator “*like fury*” ilə implisit olaraq gücləndirir.

Adresantın arzuladığı hərəkətin tez yerinə yetirilməsini ifadə etmək üçün danışan sadəcə direktiv illokutiv məqsədi gücləndirmək üçün deyil, həmçinin inadkar əsaslı illokutiv məqsədi də gücləndirir. Aşağıdakı cümlə nümunələrinə diqqət yetirək və irəli sürdüyümüz fikrin doğruluğunu təsdiq edək.

The place went along like a house a fire for a while. But things are looking bad again now (K.S.Richard. Colden Mile. Ch.II).

Burada bir mərəkə (qarşılıqlıq) var idi, sanki yanğın olmuşdu, lakin indi tam durğunluqdur (hərəkətsizlikdir).

And I'll bet you'll learn Italian like a house on fire (S.Lewis. World so wide).

Heç şübhə etmirəm ki, (Sizi inandırırım ki) Siz italyan dilini çox asan və tez öyrənə biləcəksiniz.

I'm sure I shall be only too delighted to make myself useful. “Weeds grow like a house afire. Can't keep even with em. Better be careful” [4, s.8].

Əminəm ki, özümü faydalı insan edib məmnun olacağam. Alaq otu günlərlə deyil, saatlarla böyüyür (inkişaf edir). Hətta sən onun qarşısını saxlaya bilməzsən. Yaxşısı budur ehtiyatlı ol!

“But Ma told us to find Handsome” I said.

“We'd better go look for him anyway, you know Ma. She'll be as mad as all get out if we don't find him and take him backhome” (E.Caldwell. Georgia boy. Ch.VII).

Nümunə gətirdiyimiz birinci kontekstdə danışan hadisə baş verən yerdə tam qarmaqarışıqlığın olmasını yanğın zamanı olan qarışıqlıq kimi verir, lakin tezliklə tam sakitliyin olmasını da vurğulayır və təbii olaraq hər hansı yanğından sonra bir hərəkətsizlik müəyyən müddət hökm sürür və informasiya ötürən “*like a house afire*” ifadəsi ilə hərəkəti intensivləşdirir və informasiya qəbul edən fon bilikləri əsasında baş verən hadisəni, hərəkəti göz önünə gətirə bilir və ötürülmüş informasiyanı başa düşür və sakitliyin çökməsini eşidəndə isə onun üçün adresantın ötürdüyü bütün məlumat anlaşılan olur və kommunikasiya alınır, illokutiv məqsədə nail olunur.

İkinci cümlədə isə adresantın adresata istiqamətləndiyi fikrə olduqca şəxsi inamı ifadə olunur və həmsöhbətinin tez bir zamanda onun asanlıqla italyan dilini öyrənəcəyinə inanır, bununla belə həmin fikri başqa bir frazeoloji intensivikator (Fİ) ilə ifadə etmək o qədər effektiv olmayacağını adresant, həm də adi oxucu təsəvvür edə bilmir, ona görə ki, konkret situasiya və kontekstdə müəllif ən uğurlu frazeoloji intensivikator seçib. Biz bunu onunla izah edə bilərik ki, hansısa hərəkəti tez icra etmək olar, lakin orada olan zaman anlayışını ifadə edən söz müddət ifa-

də edir, bu kontekstdə isə yangının baş verməsində konkret zaman müddəti olmadığından həmin frazeoloji intensivatorlar (Fİ) istifadə olunub və bu da yalnız direktiv illokutiv məqsəd deyil, eləcə də inadlı (assertiv) əsaslı illokutiv məqsədi də gücləndirmiş olub.

Üçüncü kontekstdə cümlədə iki nəfər arasında gedən dialoqda həmsöhbətlərdən biri özünü ləklər arası əlaqə etməyə kömək göstərə bilməsinə görə məmnun olacağına inam ifadə edir. Lakin digər həmsöhbət onun təklifini qəbul etməklə yanaşı implisit olaraq qarşı tərəfə məsləhət görür ki, ehtiyatlı olsun və “Alaq otu günlərlə deyil, saatlarla böyüyür” deyərək frazeoloji intensivatorun (Fİ) gücündən bəhrələnilir və bununla da həm direktiv illokutiv məqsədi, həm də inadkar əsaslı illokutiv məqsədi gücləndirmiş olur. Bir tərəfdən həmsöhbətin köməyini qəbul edir, digər tərəfdən implisit olaraq ona nəyisə başa salmağa çalışır ki, əlaqə ilə elə-belə davranmaq olmaz, lazımı səviyyədə onunla davranmaq lazımdır, yəni onu tam kökündən çıxarmaq lazımdır ki, bir daha yenidən cücərməsin.

Dördüncü cümlədə isə məsələ bir qədər fərqlidir, belə ki, adresant adresata məsləhət bilir ki, nəyin bahasına olur-olsun ananın qəzəblənməməsi üçün mütləq üçüncü bir subyekt tapmaq lazımdır, əks halda dərindən hadisə baş verə bilər, həm də zaman etibarını ilə çox tez bir vaxtda bu üçüncü subyekt (nəfər) tapılmalıdır. Burada nəzərdə tutulan direktiv məsləhət kimi təsvir olunur və biz burada onu anlayırıq ki, danışanın niyyəti adresatın hərəkəti icra etməsi ilə bağlıdır və bu hərəkətin yəni üçüncü subyektin tezliklə tapılması həm adresant üçün, həm də adresat üçün xeyirlidir (əhəmiyyətlidir).

Kontekstdən aydındır ki, dinləyən (adresant) nəyə görə tez bir zamanda üçüncü subyekt tapmalıdır, başqa cürə ola bilməz. Adresant həmin hərəkətin uğurla başa çatmasını arzulayırsa, (o niyyətdədirsə) bu zaman o adresatı-dinləyəni lazımı informasiya ilə təmin etməlidir (məsələn, həmin subyekt təxminən harada ola bilər, nə üçün o belə vacib olaraq lazımdır və s.). Bütün bu nümunələri təhlil edərək belə qənaətə gələ bilərik ki, burada adresantlar əvvəlcə nəyisə təsdiq edir, niyyətdə olduğu hərəkətin səbəbini izah edir sonra isə məsləhət verir.

Bununla bərabər inadlılıq belə halda köməkçi funksiya daşıyaraq adresatı-dinləyəni məsləhətin əsaslanması haqqında da məlumat verir (yəni niyə bu məsləhət lazımdır) və bu zaman frazeoloji intensivator (Fİ) *like a house afire, like a house on fire, as all get out* inadlılığın uğurlu illokutiv məqsədə (niyyətə) şansını olduqca artırır. Və beləliklə vurğulamaq istərdik ki, illokutiv məqsəd səviyyəsində direktiv və inadlılıq (assertiv) bir-biri ilə subordinasiya münasibətində əlaqəlidir. Bundan başqa birinci və üçüncü nümunələrdə inadlılıq öz aralarında koordinasiya əlaqəsindədir və üçüncü də xüsusilə “*Weeds grow like a house afire*” – “*Alaq otu günlərlə deyil-saatlarla böyüyür*” deməklə illokutiv məqsəd onu ifadə edir ki, adresat heç cürə əlaqə otu ilə bacarmaz, çünki onun təcrübəsi yoxdur. Başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, burada adresant Fİ vasitəsilə müəyyən dərəcədə birbaşa deyil implisit olaraq həmsöhbətin təcrübəsizliyini və əlaqə otunun bitkilər üçün zərərli olmasını eyni zamanda ifadə edə bilib. Qeyd etməliyik ki, bu nümunələrdə Fİ as-

sertiv (inadlılıq) illokutiv məqsədi koordinasiya münasibətilə əlaqələndirmə vasitəsi rolunu oynayır.

Başqa mürəkkəb nitq aktları da vardır ki, onlar yuxarıda istifadə etdiyimiz nümunələrdən fərqli olaraq belə nümunələrdə məsləhət və xəbərdarlıq da ifadə oluna bilər.

You'll change your tone of voice, young lady, and show a little more respect. Furthermore, we'll end this conversation when I'm good and ready (A.Hailey, part I, ch.2).

Cavan xanım, zəhmət olmasa atanıza qarşı bir qədər nəzakətli (mərhəmətli) olun. Və bir də bizim danışdığımız o zaman qurtaracaq ki, mən onu lazım bilim (Bizim söhbətimiz mən lazım biləndə bitəcək).

I tried to catch them, but I guess they were good and scared because they ran too fast for me (F.S.Fitzgerald).

Mən o adamları tutmağa çalışdım, görünür onlar çox qorxmışdular və elə qaçdılar ki, mən onlara çata bilmədim.

Nümunə gətirdiyimiz bu kontekstdə nitq aktının ardıcılığı illokutiv məqsədin müştərəkliyi ilə formalaşır və eyni zamanda adresantın adresata hansısa təhlükənin, lazım olmayan hərəkətin baş verməsini xəbərdar etməsi vardır. Birinci kontekstdə xəbərdarlıq olunur ki, cavan xanım atasına qarşı nəzakətli olsun və eyni zamanda əlavə olaraq həm məsləhət, həm də xəbərdarlıq olunur ki, onların söhbəti məhz adresantın lazım bildiyi zaman bitəcək. Çünki həmin fikrin arxasında müəyyən dərəcədə cavan xanımın valideyninə qarşı hörmətsizlik etməsi, səsinin tonunu qaldırması durduğundan adresant onu xəbərdar edir və bundan sonra ona müəyyən məsləhətlər nəzərdə tutduğundan Fİ *good and ready*-dən istifadə etmişdir.

İkinci kontekstdə isə Fİ-un ikinci komponent dəyişib və kontekstdən asılı olaraq həmin "*good and scared*" yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərdən fərqli olaraq "*I guess they were good and scared*" deyəndə onlar yaxşı olsalar da belə görünür möhkəm qorxmışdular, ona görə də adresant həmin adamlara çata bilmir, əslində adresant onları xoş maraqla saxlamaq istəyir, lakin onları bürüyən qorxu buna imkan vermir. Bir qayda olaraq xəbərdarlıq aktı (hərəkəti) hadisələrin təsviri və səbəbi ilə müşayiət olunur. Bu zaman təsdiq adresatın həmin hərəkəti etməməkdənsə etməsini daha bəhrəli hesab edir və bu zaman "*Sən hansısa hərəkəti etməsən peşiman olacaqsan*" illokutiv məqsədi məhz Fİ *good and...* gücləndirir. Başqa bir cümlə nümunəsində:

I was fine and startled when I saw you at our door. Mr. Cannon she said.

-Sizi bizim qapıda (kandarda) görəndə mən çox təəccübləndim mister Kannon – o (xanım) dedi.

Burada da illokutiv məqsəd Fİ olan *fine and started* bir-birini inkar edən komponentlər vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Bir tərəfdən həmin şəxs (xanım) özünü yaxşı hiss edir digər tərəfdən bu yaxşı hiss etməklə həddindən artıq təəccüblənir ki, necə olub ki, Mr. Kannon onlara təşrif buyurub, yəni o gözlərinə inanmayıb və bununla da həmin Fİ öz məqsədinə çatmaqda adresanta dəstək olub və informasiyanı qəbul edən həmsöhbətini anlayıb.

Eyni zamanda illokutiv məqsədlər arasında subordinasiya və koordinasiya münasibətləri Fİ təsdiqdə ifadə olunur.

...but Gil I'll bet would be as peeved as anything (Th.Dreiser).

...möhkəm dayanın, Gil dəhşətli dərəcədə əsəbləşəcək (qıcıqlanacaq).

"We didn't need to hold the Frenchman. You know, sir, our can is crowded as anything – we got them sleeping in shifts" [6, s.238].

Biz fransızı saxlamaq ehtiyacında deyilik. Bilirsinizmi, ser, bizim kamera doludur (ağzınacan), hətta növbə ilə yatırlar.

Bu cümlələri van Deykin diskurs təhlilinə əsasən təsdiq ifadə olunan cümləni (söyləmi) adresat o zaman "qəbul edir ki" sonrakı prosesdə əgər danışan belə bir mənanı cümləyə (söyləmə) verirsə həmin təsdiqlik izah olunur, dəqiqləşdirilir. Bu kontekstlərin hər ikisində də təsdiqlik tezisi inkarlıq mənası ilə verilmiş bu kompleks nitq aktıdır və xüsusilə ikinci cümlədə zindənda adamı saxlamaqda imtina və köməkçi təsdiqin verilməsi imtinanı əsaslandırır.

Təsdiqin əsaslandırılması bir qayda olaraq adresatın məlumatı ötürənin tezisi ilə razılaşması məqsədini daşıyır. Tərkibində frazeoloji intensivator (Fİ) olan təsdiq nitq aktında danışan həqiqi vəziyyəti təqdim etməyə çalışır. Həmin vəziyyəti təsdiq edən adresant bununla belə vəziyyəti qiymətləndirməyə çalışır və eyni zamanda analoji qiymətləndirməni adresat tərəfindən verilməsini görənəlayır. Bizim nümunələrimizdə bu funksiyaları Fİ *as anything* yerinə yetirir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011, 270 s.
2. Məmmədov A.Y., Məmmədov M.Y. Diskurs tədqiqi. Bakı, 2013, 78 s.
3. Cronin A.J. Hatters Castle. Moscow Foreign Language Publishing House, 1960, 695 p.
4. Cristic A. The Mysterian Affairs at Styles. London, Cox and Wyman Ltd. 1970, 190 p.
5. Goldwell E. Georgia boy.
6. Heyms S. The Crusaders. Moscow Foreign Language Publishing House, 1962, 454 p.

Summary

Phraseological Intensificator as a Means of Illocutive Coherence of Discourse

The article deals with phraseological intensificator as a means of illocutive coherence of discourse. Author tries to explain phraseological intensificator, its connection with illocutiveness and discourse on the base of actual materials taken from fictions (from novels of different authors) to give comprehensive explanation on above named problems. He uses the previous experience and processing new information with the help of the context. New information is easily understood with the help of phraseological intensificator in terms of fundamental knowledge.

Резюме

Фразеологический интенсификатор как средство иллокутивной когерентности дискурса

В статье рассматривается фразеологический интенсификатор как средство иллокутивной когерентности дискурса. В первую очередь автор пытается изложить фразеологические интенсификаторы, их связь с иллокутивностью и дискурсом на основе фактических материалов взятых из литературы (на примере разных писателей), они дают всестороннюю информацию о вышеизложенных проблемах. С помощью контекста автор использует предыдущий опыт и обрабатывает новую информацию. Каждый раз с помощью фразеологического интенсификатора новая информация воспринимается лучше с точки зрения базовых знаний.

Rəyçi: prof.A.Məmmədov